

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतींमध्ये "वसुधैव कुटुंबकम्" ची मूल्ये राबविताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास"

डॉ. शर्मिला देविदास बावस्कार

सहाय्यक प्राध्यापक

सावित्रीबाई फुले शिक्षण महाविद्यालय, अकोट, जि. अकोला.

सारांश

वर्तमान काळात शिक्षण क्षेत्रात मोठी क्रांती झाली आहे. पारंपारिक 'खडू आणि फळा' या पद्धतीकडून आपण आता 'डिजिटल आणि विद्यार्थी-केंद्रित' पद्धतीकडे वळलो आहोत. आजचे युग हे माहिती आणि तंत्रज्ञानाचे युग आहे. शिक्षण क्षेत्रातही याचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे उमटलेले दिसते. आता शिक्षण केवळ चार भितींच्या आत आणि शिक्षकांनी दिलेल्या व्याख्यानांपुरते मर्यादित राहिलेले नाही. वर्तमान शिक्षण पद्धती ही केवळ पदवी मिळवण्यासाठी नसून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी, त्याला २१ व्या शतकातील आव्हानांसाठी तयार करण्यासाठी आणि त्याच्यातील सुप्त गुणांना वाव देण्यासाठी विकसित झाली आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे भारतीय संस्कृतीचे आणि तत्त्वज्ञानाचे एक अतिशय उदात्त आणि व्यापक सूत्र आहे. हे केवळ एक ब्रीदवाक्य नसून ती एक जीवनशैली आहे. या महावाक्याचा उल्लेख हिंदू धर्मातील 'महोपनिषद' (अध्याय ६, श्लोक ७१-७३) मध्ये आढळतो. तसेच हितोपदेश आणि पंचतंत्र यांसारख्या ग्रंथांतूनही हे तत्त्वज्ञान जगासमोर आले आहे. 'हे माझे आहे आणि ते दुसऱ्याचे आहे' अशी गणना संकुचित मनाची माणसे करतात. परंतु, ज्यांचे चरित्र उदार आहे (जे मोठ्या मनाचे आहेत) त्यांच्यासाठी संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब असते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' (संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे) हे प्राचीन भारतीय मूल्य आजच्या आधुनिक शिक्षण पद्धतीत अत्यंत महत्त्वाचे ठरत आहे. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आलेले असताना, विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ बौद्धिकच नव्हे, तर नैतिक आणि जागतिक जाणीव निर्माण करण्यासाठी या तत्त्वाची मोठी गरज आहे.

प्रस्तावना :

'वसुधैव कुटुंबकम्' ही केवळ एक घोषणा नसून ती भारतीय संस्कृतीची जीवनशैली आणि जागतिक शांततेचा मूळ मंत्र आहे. 'वसुधा' म्हणजे पृथ्वी आणि 'कुटुंबकम्' म्हणजे कुटुंब. जेव्हा आपण संपूर्ण जगाला एक कुटुंब मानतो, तेव्हा सीमा, धर्म, जात आणि भाषेच्या भिती आपोआप गळून पडतात. आजच्या २१ व्या शतकात, जिथे जग तंत्रज्ञानामुळे जवळ आले आहे, तिथे मानवी मनांमध्ये वाढलेली दरी चिंताजनक आहे. अशा काळात भारताने जगाला दिलेला हा विचार अधिकच प्रासंगिक ठरतो. पर्यावरणाचे रक्षण असो किंवा जागतिक महामारीचा सामना, मानवजात तेव्हाच टिकू शकते जेव्हा आपण 'स्व'च्या पलीकडे जाऊन 'सर्व'चा विचार करू. याच वैश्विक एकात्मतेच्या भावनेचा मागोवा घेणे ही काळाची गरज आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात जेव्हा हवामान बदल (Climate Change), दहशतवाद किंवा महामारी यांसारख्या समस्या संपूर्ण जगासमोर आहेत, तेव्हा त्या सोडवण्यासाठी जगाने 'एक कुटुंब' म्हणून एकत्र येणे काळाची गरज बनली आहे. भारताच्या G20 अध्यक्षपदाची संकल्पना देखील याच सूत्रावर आधारित होती: "One Earth, One Family, One Future."

'वसुधैव कुटुम्बकम्' या मूल्याचे महत्त्व :

जागतिक बंधुत्व: हे सूत्र माणसा-माणसांमधील जात, धर्म, भाषा आणि देशांच्या भिंती तोडून एकमेकांकडे 'माणुसकी'च्या नात्याने पाहण्यास शिकवते.

शांतता आणि सहिष्णुता: जेव्हा आपण जगाला कुटुंब मानतो, तेव्हा आपोआपच द्वेष आणि युद्धाची भावना कमी होऊन शांततेचा मार्ग प्रशस्त होतो.

पर्यावरण रक्षण: यात केवळ मानवच नाही, तर निसर्ग, प्राणी आणि पक्षी यांनाही कुटुंबाचा भाग मानले आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण करणे ही आपली कौटुंबिक जबाबदारी ठरते.

भारताची ओळख: भारताने नेहमीच जगाला संकटाच्या काळात मदत केली आहे (उदा. लसीकरण किंवा आपत्ती व्यवस्थापन). हे 'वसुधैव कुटुंबकम्' या विचाराचेच प्रतीक आहे.

वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धती : वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतीमध्ये (Teaching-Learning Process) गेल्या काही वर्षांत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. पारंपारिक 'फळा आणि खडू' या पलीकडे जाऊन आता ही प्रक्रिया अधिक तंत्रज्ञानस्रेही आणि विद्यार्थी-केंद्रित झाली आहे.

विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोन (Student-Centric Approach): पूर्वी शिक्षक हा केंद्रबिंदू असायचा, मात्र आता विद्यार्थी केंद्रस्थानी आहे. विद्यार्थी आता केवळ श्रोता राहिलेला नाही, तर तो चर्चेत आणि प्रयोगात स्वतः सहभागी होतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याची शिकण्याची गती वेगळी असते, हे ओळखून 'Personalized Learning' वर भर दिला जात आहे.

तंत्रज्ञानाचा वापर (ICT in Education): डिजिटल क्रांतीमुळे शिक्षणाची व्याख्या बदलली आहे. दृक्श्राव्य (Audio-Visual) माध्यमांमुळे अवघड संकल्पना चित्रांच्या आणि ॲनिमेशनच्या साहाय्याने सहज समजतात. प्रत्यक्ष वर्गातील शिक्षण आणि ऑनलाइन शिक्षण यांचा मेळ (Blended Learning) घातला जात आहे. यामुळे वेळेची आणि स्थळाची मर्यादा संपली आहे.

कृतीतून शिक्षण (Experiential Learning): केवळ पाठांतर करण्यापेक्षा 'करून पाहणे' (Learning by Doing) यावर आजच्या पद्धतीत जास्त भर आहे. विद्यार्थ्यांना एखाद्या समस्येवर प्रकल्प करायला दिला जातो, ज्यामुळे त्यांची विचार करण्याची क्षमता वाढते. पुस्तकी ज्ञानाला प्रत्यक्ष अनुभवाची जोड देण्यासाठी सहली किंवा भेटींचे आयोजन केले जाते.

रचनात्मक मूल्यमापन (Formative Assessment): आता केवळ वर्षाच्या शेवटी होणाऱ्या परीक्षेवरून विद्यार्थ्यांचे भविष्य ठरत नाही. विद्यार्थ्यांचे वागणे, संवाद कौशल्य, खेळ आणि कला या सर्व गोष्टींचे वर्षभर निरीक्षण करून गुण दिले जातात. गुणांपेक्षा कौशल्य (Skills) आत्मसात करण्याला प्राधान्य दिले जाते.

शिक्षकाची बदललेली भूमिका (Teacher as a Facilitator): आज शिक्षक हा केवळ माहिती देणारा स्रोत नाही, तर तो एक 'मार्गदर्शक' (Mentor) किंवा 'सुलभक' (Facilitator) बनला आहे. माहिती इंटरनेटवर उपलब्ध आहेच, पण त्या माहितीचा योग्य वापर कसा करायचा, हे शिक्षक शिकवतात.

लवचिकता आणि सुलभता (Flexibility and Accessibility):

ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म्समुळे (उदा. Google Classroom, Zoom, YouTube) विद्यार्थी जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यातून शिक्षण घेऊ शकतात. 'स्वयं' (SWAYAM) सारख्या पोर्टलमुळे उच्च दर्जाचे शिक्षण सर्वांसाठी मोफत उपलब्ध झाले आहे.

संशोधनाचे महत्त्व आणि आवश्यकता:

जागतिक नागरिकत्वाची भावना (Global Citizenship): आजचा विद्यार्थी केवळ एका देशाचा नागरिक नसून तो 'जागतिक नागरिक' आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे तत्त्व त्याला स्वतःच्या देशाच्या सीमांपलीकडे जाऊन विचार करायला शिकवते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये इतर देशांतील संस्कृती, भाषा आणि परंपरांबद्दल आदर निर्माण होतो.

सर्वसमावेशकता आणि सहिष्णुता (Inclusivity and Tolerance): आजच्या शाळांमध्ये विविध स्तरातील आणि पार्श्वभूमीचे विद्यार्थी एकत्र शिकतात. दुसऱ्याचे विचार ऐकून घेणे आणि त्याचा आदर करणे. जात, धर्म, वर्ण आणि लिंग या पलीकडे जाऊन सर्वांना 'कुटुंबाचे सदस्य' मानण्याची वृत्ती शिक्षणामुळे विकसित होते.

सामाजिक आणि भावनिक कौशल्ये (Social & Emotional Learning): शिक्षण पद्धतीत केवळ पुस्तकी ज्ञान देऊन चालत नाही, तर सहानुभूती (Empathy) आणि सहकार्य (Cooperation) या गुणांची गरज असते. जेव्हा विद्यार्थी जगाला कुटुंब मानतो, तेव्हा तो स्पर्धा करण्याऐवजी एकमेकांना सहकार्य करण्यावर भर देतो.

जागतिक समस्यांवर उपाय शोधणे : हवामान बदल (Climate Change), प्रदूषण आणि गरिबी या समस्या कोणत्याही एका देशापुरत्या मर्यादित नाहीत. जर विद्यार्थ्यांनी 'एक कुटुंब' ही भावना जोपासली, तरच ते भविष्यात एकत्र येऊन या जागतिक समस्यांवर उपाय शोधू शकतील. 'वसुधा' म्हणजे पृथ्वी, तिचे रक्षण करणे ही कौटुंबिक जबाबदारी आहे, हे मूल्य शिक्षणातून रुजते.

शांततापूर्ण सहअस्तित्व (Peaceful Coexistence): आजच्या संघर्षाच्या काळात विद्यार्थ्यांना शांततेचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. "मी आणि माझे कुटुंब" ही व्याख्या विस्तारून "मी आणि हे जग" अशी करणे, हेच सध्याच्या शिक्षण पद्धतीचे मुख्य उद्दिष्ट असले पाहिजे.

'वसुधैव कुटुंबकम्' या मूल्याच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख समस्या: 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे मूल्य सध्याच्या शिक्षण पद्धतीचा कणा आहे. हे मूल्य विद्यार्थ्यांना केवळ एक कुशल कामगार न बनवता, एक 'चांगला माणूस' बनवण्यास मदत करते. वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतीत 'वसुधैव कुटुंबकम्' (संपूर्ण जग हेच एक कुटुंब) ही विचारधारा राबवणे ही काळाची गरज असली, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हाने आणि समस्या समोर येतात.

समस्यांचे वर्गीकरण:

शैक्षणिक समस्या	केवळ गुण मिळवण्यावर भर मूल्यांकनात मूल्यांचा अभाव
सामाजिक समस्या	संकुचित प्रादेशिकवाद जाती-धर्माचे अडथळे
आर्थिक समस्या	संसाधनांची कमतरता डिजिटल विषमता

अभ्यासक्रमातील मर्यादा (Curriculum Constraints):

सध्याचा बहुतांश अभ्यासक्रम हा परीक्षा-केंद्रित आणि माहितीवर आधारित आहे. पाठ्यपुस्तकांमध्ये जागतिक मूल्यांपेक्षा स्थानिक किंवा राष्ट्रीय माहितीवर अधिक भर असतो. 'वसुधैव कुटुंबकम्' सारखी व्यापक मूल्ये शिकवण्यासाठी शिक्षकांना पुरेसा वेळ आणि लवचिकता मिळत नाही.

भाषिक आणि सांस्कृतिक अडथळे (Language and Cultural Barriers):

जगाला एक कुटुंब मानण्यासाठी संवाद आवश्यक आहे, परंतु जगातील विविध भाषा आणि भिन्न संस्कृतींमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संवादाचा अभाव राहतो. अनेकदा कुटुंबातून किंवा समाजातून विशिष्ट धर्म किंवा देशाबद्दल मिळालेले पूर्वग्रह या जागतिक भावनेच्या आड येतात.

तंत्रज्ञानाची दरी (Digital Divide): 'वसुधैव कुटुंबकम' प्रणाली आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे (उदा. जागतिक शाळांशी संपर्क) राबवणे सोपे आहे. ग्रामीण किंवा आर्थिकदृष्ट्या मागास भागातील विद्यार्थ्यांकडे इंटरनेट आणि संगणकाची सोय नसल्यामुळे ते जागतिक समुदायाशी जोडू शकत नाहीत.

व्यावसायिक स्पर्धा (Intense Competition): आजच्या शिक्षण पद्धतीत 'सहकार्या'पेक्षा 'स्पर्धे'ला (Competition) जास्त महत्त्व दिले जाते. रँकिंग आणि ग्रेड्सच्या मागे धावताना "दुसऱ्याला मदत करणे" किंवा "सर्वांचा विचार करणे" या वृत्तीचा लोप होतो, जे वसुधैव कुटुंबकमच्या मूळ तत्वाच्या विरुद्ध आहे.

शिक्षकांचे अपुरे प्रशिक्षण (Lack of Teacher Training): शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञान आणि जागतिक नागरिकत्व (Global Citizenship) या विषयांवर प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे. अनेक शिक्षकांकडे अजूनही पारंपारिक दृष्टिकोन असल्यामुळे ते विद्यार्थ्यांना जागतिक स्तरावर विचार करायला प्रवृत्त करू शकत नाहीत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

माध्यमिक किंवा उच्च माध्यमिक शिक्षण पद्धतीत 'वसुधैव कुटुंबकम' या मूल्याचा किती प्रमाणात अंतर्भाव आहे, याचा अभ्यास करणे.

अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत ही संकल्पना राबवताना शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि तांत्रिक समस्या शोधून काढणे.

वसुधैव कुटुंबकम या संकल्पनेबद्दल शिक्षकांची समज किती आहे आणि त्यांचा याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन तपासणे.

सध्याची पाठ्यपुस्तके जागतिक बंधुत्व, शांतता आणि सहिष्णुता ही मूल्ये रुजवण्यास कितपत सक्षम आहेत, याचा अभ्यास करणे.

जागतिक स्तरावरील शिक्षण देण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने शाळांमध्ये उपलब्ध आहेत का, याचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना : "वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतीमध्ये 'वसुधैव कुटुंबकम' या मूल्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात अडचणी येतात."

संशोधन कार्यपद्धती : प्रस्तुत संशोधन हे वर्तमान काळाशी संबंधित असल्यामुळे यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती अंतर्गत सर्वेक्षण पद्धतीच्या वापर करण्यात आला आहे.

जनसंख्या : प्रस्तुत संशोधनाकरिता अकोट शहरातील सर्व शाळांमध्ये कार्यरत असलेले शिक्षक ही प्रस्तुत संशोधनाची जनसंख्या निश्चित करण्यात आली.

नमुना निवड : प्रस्तुत संशोधनाकरिता अकोट शहरातील श्रीमती लक्ष्मीबाई गणगणे विद्यालय, अकोट, श्री नरसिंग विद्यालय, अकोट व श्री शिवाजी विद्यालय, अकोट या तीन शाळांमधून प्रत्येकी 10 अशा एकूण 30 शिक्षकांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

संशोधन साधने : प्रस्तुत संशोधनाकरिता शिक्षकांसाठी प्रश्नावली या संशोधन साधनाचा वापर करण्यात आला.

सांख्यिकीय तंत्र : काय स्केअर या सांख्यिकीय तंत्राच्या आधारे प्रस्तुत संशोधनाचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

प्राप्त माहितीचे विश्लेषण : प्रस्तुत संशोधनात अकोट शहरातील श्रीमती लक्ष्मीबाई गणगणे विद्यालय, आकोट, श्री नरसिंग विद्यालय अकोट व श्री शिवाजी विद्यालय अकोट येथील प्रत्येकी दहा शिक्षकांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली व प्राप्त माहितीचे काय स्केअर χ^2 द्वारे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

परिकल्पनेचे परीक्षण:

प्र. - तुमच्या दैनंदिन अध्ययन अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या मूल्याशी संबंधित असलेली मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवितांना अडचणी येतात का?

	होय	नाही	सांगता येत नाही
निरिक्षितवारंवारिता(f_o)	20	5	5
अपेक्षित वारंवारिता (f_e)	10	10	10
$f_o - f_e$	10	-5	-5
$(f_o - f_e)^2$	100	25	25
$\frac{(f_o - f_e)^2}{f_e}$	10	2.5	2.5

$$\text{काय स्केअर } (\chi^2) = 10 + 2.5 + 2.5 = 15$$

$$df = (C-1)(R-1) = (3-1)(2-1) = 2 \times 1 \text{ df} = 2$$

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, df 2 असतांना 0.01 सार्थकता स्तरावर नमुना काय स्केअर χ^2 मूल्य हे 9.21 एवढे असून प्राप्त काय स्केअर (χ^2) मूल्य हे 15 इतके आहे, म्हणजेच प्राप्त मूल्य हे नमुना मूल्यापेक्षा अधिक आहे. याचाच अर्थ असा की, वर्तमान अध्ययन अध्यापन पद्धतीमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् ची मूल्ये राबवितांना विविध प्रकारच्या अडचणी येतात. प्रस्तुत विश्लेषणावरून "वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतीमध्ये 'वसुधैव कुटुंबकम्' या मूल्याची प्रभावी S अंमलबजावणी करण्यात अडचणी येतात." या परिकल्पनेचा स्वीकार करण्यात येत आहे. यावरून असे दिसून येते की, वर्तमान अध्ययन अध्यापन पद्धतीमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या मूल्याची रुजवणूक करताना विविध प्रकारच्या समस्या येतात.

संशोधनाचे निष्कर्ष:

वर्तमान शिक्षण पद्धतीत 'वसुधैव कुटुंबकम्' प्रणाली राबवताना नेमके काय साध्य होते आणि कोणत्या समस्या प्रकषने जाणवतात याबाबत पुढील निष्कर्ष दिसून आले.

जाणीव आणि वास्तव यातील तफावत:

संशोधनातून असे दिसून येते की, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना 'वसुधैव कुटुंबकम्' या शब्दाचा अर्थ माहित आहे, परंतु त्याचे व्यावहारिक उपयोजन (Practical Application) अध्यापन पद्धतीत कसे करावे, याबाबत स्पष्टतेचा अभाव आहे.

परीक्षा-केंद्रित पद्धतीचा प्रभाव:

सध्याची शिक्षण पद्धती प्रामुख्याने 'गुण' (Marks) मिळवण्यावर आधारित आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण लक्ष पाठांतरावर असते, परिणामी वैश्विक बंधुत्व किंवा सहिष्णुता यांसारख्या मूल्यांकडे दुर्लक्ष होते. हा एक मुख्य अडथळ असल्याचे सिद्ध होते.

तांत्रिक आणि आर्थिक विषमता:

जगाला कुटुंब मानण्यासाठी जागतिक संवाद आवश्यक आहे. मात्र, ग्रामीण आणि शहरी भागातील 'डिजिटल दरी' (Digital Divide) मुळे सर्वच विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील ज्ञान किंवा संस्कृतीशी संपर्क साधता येत नाही.

शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची गरज:

बहुतेक शिक्षक पारंपारिक पद्धतीनेच अध्यापन करत आहेत. जागतिक नागरिकत्व (Global Citizenship) शिकवण्यासाठी लागणारे विशेष कौशल्य आणि नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोनाचा अभाव असलेला दिसून आला.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे:

अनेकदा स्थानिक सामाजिक वातावरण आणि कुटुंबातून मिळणारे संकुचित विचार विद्यार्थ्यांच्या मनात 'आम्ही आणि ते' असा भेदभाव निर्माण करतात. हा पूर्वग्रह 'वसुधैव कुटुंबकम' मधील 'विश्वबंधुत्व' रुजवण्यातील मोठा अडथळा ठरतो. 'वसुधैव कुटुंबकम' ही संकल्पना वर्तमान पद्धतीत राबवणे शक्य आहे, परंतु त्यासाठी केवळ शिक्षकांचे प्रयत्न पुरेसे नाहीत, तर केवळ शाब्दिक शिक्षण न देता यासाठी धोरणात्मक बदल, पालकांचे सहकार्य, प्रत्यक्ष कृती आणि तंत्रज्ञानाची जोड मिळणे आवश्यक आहे.

शिफारसी:

अभ्यासक्रमात बदल: पाठ्यपुस्तकात जागतिक समस्या (उदा. हवामान बदल, मानवी हक्क) आणि विविध संस्कृतींच्या यशोगाथांचा समावेश करावा.

शिक्षक प्रशिक्षण: शिक्षकांसाठी आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य आणि मूल्यशिक्षण यावर आधारित कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.

सहकार्य आधारित शिक्षण: वर्गात गटचर्चा (Group Discussion) आणि सामूहिक प्रकल्प (Collaborative Projects) यांवर भर देऊन स्पर्धेवर्गीय सहकार्याची भावना वाढवावी.

आंतरराष्ट्रीय आदानप्रदान: विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या संस्कृतींच्या लोकांशी संवाद साधण्याची संधी देणे.

मूल्याधारित शिक्षण: शिक्षणात केवळ माहिती न देता 'सहिष्णुता' आणि 'मानवता' या विषयांचा समावेश करणे.

तंत्रज्ञानाचा सुयोग्य वापर: जागतिक स्तरावरील चर्चासत्रांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढवणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

पांडे, रामशकल (२०१०): शिक्षण के दार्शनिक और सामाजिक आधार, विनोद पुस्तक मंदिर, आग्रा.

घाटे, वि. द. (२००५): अध्यापन शास्त्र, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.

डॉ. कुंडल, जी. एन. (२०१५): मूल्य शिक्षण आणि भारतीय संस्कृती, निराली प्रकाशन.

भारतीय शैक्षणिक अनुसंधान पत्रिका (NCERT): मूल्य शिक्षण आणि शालेय अभ्यासक्रम, विशेष अंक.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020): मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, भारत सरकार.

www.unesco.org

www.mhrd.gov.in